

Aysel Əhməd qızı Feyzullayeva
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun baş mütəxəssisi
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26
E-mail: feyzullayeva82@list.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN KİMYA VƏ BİOLOGİYA ELMİNƏ DAİR TERMLƏR

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında təbiət elmlərinə, xüsusilə də kimya və biologiyaya aid olan terminləri, müxtəlif beytlərdə adları çəkilən heyvan və bitki adlarını seçərək onlara izahat verilmişdir. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, Nizami öz poemalarında təbiət elmlərinə xüsusi toxunmuşdur.

Açar sözlər: Nizami, biologiya, kimya, botanika, terminlər

"Xosrov və Şirin" böyük Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan ikinci əsəridir. Şairin 1180-ci ildə bitirdiyi bu əsərində irəli sürdüyü saysız-hesabsız elmi fikirləri həm də onun böyük alim olduğunu göstərir. Nizami Gəncəvinin 870 il öncə insanın ətraf mühitə təsir formaları, həyatın yaranması və s barədə söylədiyi fikirlər elmin müxtəlif sahələrində tədqiqat materiallarına çevrilmişdir. Şairin yaradıcılığında kimya elmi xüsusi yer tutur. Doğrudan da, hələ kimya elminin kifayət qədər inkişaf etmədiyi bir dövrdə əsərlərində kimyaya aid terminlərdən istifadə edərək dəyərli fikirlərini ifadə etmişdir:

Dəmir caynaqlı dağın tərəfdarları,
Ona paxıllıq edənlərə atmaq üçün daş götürmüşlər.
Düşmənin boğazı ağır bir zəngdir,
Maqnit kimi onun dəmirin çəkir [3,40].

Şair maqnit və dəmirin cəzətmə xüsusiyyətlərini elmi cəhətdən yaxşı bildiyindən çox maraqlı bir məcaz yaratmışdır. M.Ə.Rəsulzadə həmin fikirləri belə təqdim etmişdir: “Miqnatis (maqnit) aşiq olmasa idi, öylə bir şövq ilə dəmiri nasıl qaldırırdı?”. İçində bir eşq mayası olmasa idi, kəhrəba samanı nasıl çəkər?” [7,1].

Digər bir nümunəyə nəzər salmaq:

İqbalının biçdiyi o xalatdan,
Yeddi ulduza papaq çatıbdır.
Onun almazı parıldatdığı oddan
Düşmən dəmirdən olsa da, yanar [3,44].

Burda da şair dəmirin kimyəvi xüsusiyyətini göstərmişdir. Onun yüksək təmizlikdə nə qədər kimyəvi davamlı metal olmasına baxmayaraq, onun həm odda əriyən, həm də nəm havada tez paslanan metal olduğunu göstərir. Dövrünün kimyası ilə yaxından tanışlıq şairin loğmanlığına da dəlalət edir. O, civə, kükürd, sürmə, gümüş, almaz, qurğuşun, mis, dəmir, qızıl, və s elementlərdən, onların birləşmələrindən bədii vasitə kimi istifadə etmişdir. Şair kimyanın möcüzələrindən, elementlərin fiziki və kimyəvi xassələrindən, gah hadisə və gah da münasib məcazi qüvvələndirməkdə istifadə etmişdir:

Gümüş üzərində qara naxış gözəl olur.

Xosrovun könlü o doğmuş aya
Gümüş üzərində qara naxış gözəl olur.
Xosrovun könlü o doğmuş aya
Qızıl civəyə qarışan kimi qovuşdu [3,89].

Civə ilə qızılın, mərgümlə kükürdün reaksiyaya girməsi qədim kimya elmindən məlumdur. Ancaq şair onlardan təşbeh kimi istifadə etmiş, kükürlə əlaqədar mühüm bir məsələyə də toxunmuşdur. Sən demə, Azərbaycanda kimyagər Molla İbrahimxəlillər Nizami dövründən mövcud imiş. Belə “kimyagərlər” qızıla gil qatmaqla onu çoxaldır, yüz dinar qızıl pulu min dinar qızıl pula çevirmişlər.

Nizaminin əsərlərində biologiya elminə də aid terminlərdən də istifadə edərək yüksək fikirlərini xüsusilə sənətkarlıqla ifadə etmişdir:

Onda süvariyyə oxşayan bir qara daş var
Hər il mayalanma dövründə Rövkələ çölündən
Buraya mayalanmağa bir güclü madyan gələr.
Yüz ağaclıq yoldan mağaranın qapısına gəlib çıxar,
İlan öz yuvasına girən kimi özünü oraya salar.
O qara daşa meyl eləyər,
Şəhvət üçün özünü o daşa sürtər.
Allahın əmri ilə ondan mayalanar,
Allah istəsə hər bir qəribəlik baş tutar.
O toxumdan əmələ gələn hər bir qulan
Dolanmaqda dövrünü, qaçıqda küləyi ötər [3,68].

Şair “Xosrov və Şirin” poemasının bu hissəsində yüksək bioloji fikir nümayiş etdirmiş, yer üzərində bütün canlıların Allahın izni olmadan bir hüceyrənin belə yarana bilməyəcəyini bildirmişdir. Əsərin bu hissəsində madyan və qulanın da adını çəkir. Nizami Gəncəvi daşdan mayalanma kimi mistik bir fikirdən bədii gözəllik yaratmış və insanı heyratə gətirən bir canlı lövhə yaratmışdır. Bu da Nizami təfəkkürünün zamana və məkana sığmaz olduğunu göstərir. Burada madyan və qulana kiçik bir izahat versək madyan atların dişisinə deyilir və çox möhkəm qaçısa malik heyvan növüdür, qulan isə insanlar tərəfindən əhliləşdirilməmiş bir heyvandır. Şairin bioloji fikirləri sayısız-hesabsızdır:

Milçəktutan hörümçəklərin ağzının şirəsi
Gör bu huma quşunu necə ovladı [3,73].

Bioloji biliklərimizdən məlumdur ki, hörümçəyin ağız suyu şirəsi zülalı parçalamaq qabiliyyətinə malikdir. Hörümçəklərdə qidanın həzmi bağırsaqlardan kənarında getdiyindən, o özündən böyük canlıları ovlamaq və həzm etmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Burada huma quşunun adını çəkir. Huma quşu qədimdə uğurluluq, xoşbəxtlik quşuna deyilirdi.

Bütün çürüməlilər çürüyər,
O isə bütün varlıqlara qadir olan.
Elə ki, bağışlayan və səxavət bəxş edən
İlk rüşeymləri mövcud etdi
Hər rüşeymə ixlas ilə bir nişan verdiki,
Əməldə özünə məxsus bir işin olsun [3, 26].

Şair birinci misrada yer üzərində bütün canlıların qalıqlarının parçalanaraq cansız təbiətə qayıtmasını nəzərdə tutmuşdur. Çürümə təbiətdə maddələr dövrənində əsas rol

oynayır. Tərkibində azot olan mürəkkəb üzvi birləşmələrin (xüsusilə də, zülalların) rütubətin, havanın və çürüməni həyata keçirən mikroorqanizmlərin təsiri altında sadə kimyəvi maddələrə qədər parçalanması prosesinə deyilir.

İkinci misrasında şair Allahın ilk canlıları yaratmasından söhbət açmışdır. Yaradarkən onlara məxsus əlamətlər (biraz da dərinə getsək, genlər) verdi. Niyyyəti də insanların əməllərinin sözlərinə, zahirlərinin batinlərinə uyğun olması-başqa sözlə, doğru, dürüst, güvənilən biri olmalıdır.

“Xosrov və Şirin”dən başqa bir beytə nəzər salaq:
Zəhrimar kimi eşşəkqaqalı bitərdi.
Zəhərli otları çobanlar tanıyardılar
Odur ki sürünü başqa yerdə otarardılar [3,176].

Eşşəkqaqalı yabanı bitkidir. Bitkinin şairin dediyi kimi acı olduğu qədər faydası da var. Mın illər bundan qabaq qaqalın adı qədim Romanın tibbi elmi əsərlərində çəkilirdi. Onun qaraciyər xəstəliklərində istifadə olunması qeyd edilirdi. Miqrən və baş ağrılarını müalicə edir.

Əsərdən bir beytə diqqət edək:
Arvadlıq etmək və ya zina etmək birdir
Məni bir ahu məğlub edirsə,
Mən necə aslanlıq iddiasında ola bilərəm?
Əgər paltarı köhnə, yaralı qoyun olsam da ,
Başqalarının yununda deyil, öz yunundayam.
Fillər kimi öz sirmimi başqalarına açmadım.
İpəkqurdu kimi heçkəsə kilimində yatmadım [3,223].

Şair müxtəlif heyvanların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən söz açır və faydası çox geniş olan ipəkqurdundan da danışır. İpəkqurdu çox faydalı bir həşəratdır. Sənayedə onun baramasından ipək saplar hörülür. Bu baramanı ipəkqurdunun sürfəsi hazırlayır. Əsərin bir başqa tərcüməsində ipəkqurdu haqqında belə yazır:

Bir beli ikiqat qırmasa fələk,
Mumiya zərrəcə eyləməz kömək.
Öldürməmiş səni geydirməz kəfən,
İpəkqurdu olma, əl çək ipəkdən.
Nəyinə lazım gül rəngli paltar?
Bil, mürdəşir bir gün onu aparar [3, 1].

Mumiya, quru preparat hazırlama üsuludur. Bu metod hələ yeni eradan 2 min il əvvəl Misirdə tətbiq edilirdi. Bu metodun mahiyyəti bütöv meyidə, yaxud onun ayrı-ayrı hissələrinə xüsusi balzamlayıcı məhlulla təsir edərək onu qurutmaqdan ibarətdir [2, 24].

Nizami Gəncəvi əsərində süsən, zəfəran, üzərlik kimi xeyirli bitkilərin adlarını da çox çəkir:

Zanbaqtək quyruquna zəhər dolub əqrəbin,
Süsənbər zəhərin kəsən olub əqrəbin [5, 44].

Süsənlər Avstraliya, Rusiyada və Azərbaycanda məskənləşib. Çoxillik bitkidir, onda dərinə qıcıqlandırıcı maddə vardır. Süsənlərin çiçəyinin şirəsindən qədim təbiblər əqrəb zəhərini məhv etməkdə istifadə edirlərmiş. Nizami Gəncəvi süsənləri poeziya aləminə də elə həmin keyfiyyətilə dəvət etmişdir.

Tibetin dağlarına çatınca ordu,
Səbəbsiz sürəkli qəhqəhə vurdu.
“Belə qəhqəhəyə, -sordu, -səbəb nə?”

Burada insan ancaq ağlar özünə”.

Dedilər : “ Zəfəran rəngli bu torpaq,

İnsanı səbəbsiz güldürər ancaq” [3].

Zəfəran təbiətdə, poeziyada da şənlik – şadlıq rəmzidir. Zəfəranda insanın əhvalını qaldıran maddələr mövcuddur. Qədim təbabətdə o bütün dərdlərin dərmanı olmuşdur. Zəfəranın dişicikləri çox qiymətlidir. Ondan yeməklərdə, şirniyyatda istifadə olunur. Xalq təbabətində zəfəranda qıcolma, göy öskürək və sair xəstəliklərin qarşısının alınmasında istifadə olunur.

Şükr olsun Allaha, ona, bilirik,
Toxunmaz yaman göz, yanar üzərlik.

Mənim də, şəfqətdən üzərliyimi

Kaş aparsın ona sabah nəsimi.

Ümidvaram, ətri xoş olsa əgər,

Əvəzində o da məni əzizlər [3,30].

Üzərlik bitkisi çoxillik ot bitkisidir. Spesifik kəskin iyi var. Onun gövdə və yarpaqlarından istifadə olunur. Farmakologiyada istifadə olunur. Hind və xalq təbabətində bu bitkidən soyuqdəymədə, astmada, həmçinin iflic və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Həmçinin üzərlikdən əsərdə deyildiyi kimi bədnəzərdən qorunmaq üçün istifadə edilir.

Qaraqanad qarğa çinədanından

Zər yumurta verdi tutiyə bu an [3, 55].

Çinədan quşlarda həzm sisteminə daxildir. Burada ehtiyat qida toplanır və qida orada qaldığı müddətdə qidanı isladır ki, növbəti mərhələyə mədəyə keçəndə onu həzm edə bilsin. Bu misrada işlənmiş tutiyə Afrikada və Hindistanda yaşayan, təlim verdikdə bir neçə söz tələffüz edə bilən quş mənasını verir. Əsəri başqa misrasında “ tutiyə” sözünü başqa mənada işlətməmiş:

Mənada Adəm torpağının kimiyası,

Surətdə aləmin gözünün tutiyası [3, 32].

Bu misrada isə tutiyə torpaq rəngində gözə yaxılan göz dərmanı, bütün dövəların dərmanı mənasında işlətməmişdir. Bu məlhəmi keçmiş zamanda üzümün qorasından hazırlayırdılar. Bu dərmanla ən ağır göz xəstəlikləri müalicə olunurdu.

Sərv də qaldırmış düzlük bayrağı,

Onunçün həmişə göydür yarpağı [3,43].

Bu beytdə şair güclü təşxis (şəxsləndirmə) yaratmışdır. Şairin bitkilər aləminə əsərdə çox yer verdiyi aydın nəzərə çarpır. Həmişəyaşıl bitkilərdən olan sərv, qarağacın və söyüd bitkisindən də burada söhbət açır. Sərv çıpaqtoxumlular fəsiləsinin nümayəndəsidir. Yarpaqları iynəyarpaqlıdır, həmişəyaşıldır. İbn Sinaya görə sərv iynəyarpağı və onun qozaları güclü büzüşdürücü keyfiyyətə malikdir.

Əsərdə göstərilən elmi fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Nizami Gəncəvi şair olmasıyla yanaşı həm də böyük alimdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Əhmədağa Nizami-Elmşünas.-Bakı, “Möminin” nəşriyyatı, 2001, 256 s.
2. Hacıyeva. H.M., Məhərrəmov Ə.V., Qafarova, İ.V. İsmayılov Q.K.. Biologiyanın inkişaf tarixi və metodologiyası. Bakı, 2009, 197 s.
3. Gəncəvi Nizami. “Xosrov və Şirin”, Bakı, 1981, 370s.

4. Gəncəvi Nizami:həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu-25(kollektiv). Bakı, "Elm", 2021, -984 s.
5. Məmmədov Ə.Ş. Nizami Gəncəvi poeziyasında loğman təfəkkürü\Ə.Ş.Məmmədov; elmi redaktor A. Məmmədov-Bakı, 2015, 128 s.
6. Rəsulzadə M.Ə.Azərbaycan şairi Nizami (Monoqrafiya). Bakı: Təknur 2011, 320 s.
7. Yaqublu Nəsiman, Nizami Gəncəvi irsində elm anlayışı və elmi kəşflərə baxış. 525-ci qəzet – 2021- 23 noyabr.-VII nömrə , s.11.
8. diriliqurbanimeclisi.wordpress.com/2003/07/06/nizaminin-ekoloji-dünya görüşü

УДК 82-1. 512. 162

A.A.Фейзуллаева
Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт рукописей имени Мухаммада Физули

ТЕРМИНЫ ХИМИИ И БИОЛОГИИ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ "ХОСРОВ И ШИРИН"
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами, биология, химия, термины

В поэме Низами Гянджеви «Хосров и Ширин» разъяснялись термины, относящиеся к естественным наукам, особенно химии и биологии, а также названия животных и растений, упоминаемые в различных стихах. Можно сделать вывод, что Низами специально коснулся в своих стихах естественных наук.

UDC 82-1. 512. 162

A.A.Feyzullayeva
Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli

TERMS OF CHEMISTRY AND BIOLOGY USED IN NIZAMI GANJAVI'S
WORK "KHOSROV AND SHIRIN"
SUMMARY

Key words: Nizami, biology, chemistry, terms

In Nizami Ganjavi's poem "Khosrov and Shirin", the terms related to natural sciences, especially chemistry and biology, as well as the names of animals and plants mentioned in various verses, were explained. It can be concluded that Nizami has specially touched on natural sciences in his poems.

Daxil oldu: 03.11.2023-cü il